

TAO-KLARCETİ BÖLGESİNİN GÜRCÜ YAZIN GELENEĞİ İÇERİSİNDEKİ YERİ*

*The Significance and Position of the Tao-Klarjeti Region within the
Tradition of Georgian Literary Heritage***

Muhammed Enes CANÖZ***

ÖZ: Günümüzde Artvin'in Ardahan ilçesi merkez olmak üzere Kars, Ardahan ve kısmen Erzurum'u kapsayan bölge Gürcüler tarafından Tao-Klarceti olarak adlandırılmıştır. IX-XII. yüzyıllarda bölgede hüküm süren Gürcü Bagratlı hanedanı bölgenin kültürel altyapısını geliştirmek için manastır gibi dini kurumların inşasını desteklemiştir. Bu manastırlar sayesinde bölgenin kültürel gelişimi artmış, estetik kaygının zaman içerisinde ön plana çıktığı bir "Tao-Klarceti Ekolü" ortaya çıkmıştır. Bu ekolün bir yansıması olarak manastırların atölyelerinde üretilen el yazmaları oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Büyük bir kısmı Gürcistan'daki el yazmaları enstitüsünde muhafaza edilen 70 kadar el yazmasının bu bölgede üretildiği bilinmektedir. Tao-Klarceti yazmaları kullandığı edebî dil, minyatür üslubu, süsleme kompozisyonları, malzeme ve üretim teknikleri açısından diğer bölgelerden ayırt edilebilmektedir. Bilinen en erken minyatürlü yazmalar, ilk tarih konulu koleksiyonlar, bölgeye özgü üslupta hazırlanmış hagiografik koleksiyonlar ve İnciller, azizlerin hayatlarının anlatıldığı vitarlar ve teolojik kitaplar bir bütün olarak "Tao-Klarceti Okulu'nun" özelliklerini yansıtmaktadır. Edebi kaynakların çeşitliliğine, tercih edilen temalara, tercüme yöntemlerine bakıldığı zaman diğer Ortodoks gruplar gibi Antakya ve Kudüs'ten beslendiği görülmektedir. Aynı zamanda Bizansla dinî ve siyasi açıdan birliktelik içerisinde olmaları nedeni ile gelişim yönünün Konstantinopolis ve Athos'taki merkezler olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyıldan

* Bu makale, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda, Doç. Dr. Bülent İŞLER Danışmanlığında hazırlanmakta olan "Şatberdi Manastırı ve Atölyesinde Üretilen El Yazmaları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Bu tez TÜBİTAK tarafından 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı tarafından desteklenmiştir.

** Bu makale, 10-13 Ekim 2023 tarihleri arasında 27. Orta Çağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan "Tao-Klarceti Bölgesi'nin Gürcü Yazın Geleneği İçerisindeki Yeri ve Önemi" adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

*** Arş. Gör., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ardahan, menescanoz@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9662-988X

OPEN ACCESS

© Copyright 2023 Canöz

Geliş Tarihi / Received: 28.02.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 25.03.2025

Yayın Tarihi / Published: 21.07.2025

sonra Gürcistan'da siyasi birliğin ve ekonomik istikrarın sağlanması sonucunda kültür merkezleri Gürcistan topraklarına kaymış ve el yazması üretimi sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tao-Klarjeti, Gürcü, Manastır, El Yazması

ABSTRACT: The region, which today encompasses Kars, Ardahan and partly Erzurum, centred in the Ardanoç district of Artvin, was called Tao-Klarjeti by the Georgians. The Georgian Bagratid dynasty, which ruled in the region in the IX-XIIth centuries, supported the construction of religious institutions such as monasteries in order to develop the cultural infrastructure of the region. Thanks to these monasteries, the cultural development of the region increased and a 'Tao-Klarjeti School' emerged in which aesthetic concerns came to the fore over time. As a reflection of this school, the manuscripts produced in the workshops of the monasteries have a very important place. It is known that about 70 manuscripts, most of which are preserved in the manuscript institute in Georgia, were produced in this region. Tao-Klarjeti manuscripts can be distinguished from other regions in terms of literary language, miniature style, ornamental compositions, materials and production techniques. The earliest known miniaturised manuscripts, the first historical collections, hagiographic collections and bibles in a style unique to the region, vitae on the lives of saints, and theological books reflect the characteristics of the 'Tao-Klarjeti School' as a whole. When we look at the diversity of literary sources, the preferred themes and translation methods, it is seen that, like other Orthodox groups, it was fed from Antioch and Jerusalem. At the same time, due to their religious and political unity with Byzantium, it is understood that the direction of development was the centres in Constantinople and Athos. After the XIIth century, as a result of the political unity and economic stability in Georgia, cultural centres shifted to Georgian territory and manuscript production largely ceased.

Keywords: Tao-Klarjeti, Georgians, Monastery, Manuscripts

Cite as / Atıf: CANÖZ, M. E. (2025). Tao-Klarjeti Bölgesinin Gürcü Yazın Geleneği İçerisindeki Yeri. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(30), 47-62. <https://doi.org/10.33207/trkede.1648653>

Yayın Tarihi	21 Temmuz 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu çalışma, TÜBİTAK 2214-A programı kapsamında desteklenmiştir.

Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
Date of Publication	21 July 2025
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes
Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	This study was supported within the scope of the TÜBİTAK 2214-A programme.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Giriş

Manastır yaşamı, Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren ruhsal bir derinleşme ve toplumsal düzen arayışının ifadesi olarak şekillenmiş, farklı coğrafyalarda çeşitli biçimlerde gelişim göstermiştir (Chitty, 1966: 20-32). Erken Hristiyanlık Dönemi'nde bireysel asketik pratiklerden topluluk halinde yaşamaya dayalı manastır sistemlerine evrilen bu olgu hem teolojik hem de kültürel açıdan önemli izler bırakmıştır (Brown, 1988: 210-235). Manastırların, sadece dinî yaşamın merkezi olarak değil, aynı zamanda bilim, sanat ve el yazması üretimi gibi alanlarda da oynadığı rol, Orta Çağ toplumlarının kültürel ve entelektüel birikimine büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle el yazması eserler, kutsal metinlerin korunması ve aktarılmasıyla birlikte, dönemin düşünsel ve estetik anlayışlarını günümüze taşıyan eşsiz birer belge niteliğindedir.

Orta Doğu'da Hristiyanlığın ortaya çıkıp yayılmasıyla birlikte münzevi yaşam geleneği ve ardından manastır yaşamı ortaya çıkmıştır. Hristiyanlığın Gürcistan'da yayılmaya başlama dönemi de Mısır çöllerinde ve Suriye-Filistin bölgesinde keşişlik hareketinin yükseliş çağına denk gelmektedir (Gabidzaşvili, 2016: 389-390). Dönemin en büyük gücü olan Bizans, manastır hareketinin merkezi olmuş ve çevre kültürleri etkilemiştir. Bilhassa Kapadokya bölgesi bu gelişim çizgisinin besleyicisi olmuştur. Antakya ve Kapadokya merkezli manastır hareketi başta Gürcistan olmak üzere Ermenistan ve diğer bölgeleri de etkisi altına almıştır (Matitaşvili, 2017: 168-172).

6. yüzyıl öncesinde Gürcistan'da asketik yaşama dair kaynaklar mevcuttur. Ancak sistematik anlamda manastır yaşamı ve geleneği 6. yüzyılda Suriyeli/Süryani keşişlerin Gürcistan'a gelişi ile başlatılmaktadır. Bu keşişlerin kurmuş olduğu manastırlar sayesinde Gürcü edebi geleneği ortaya çıkmıştır. Özellikle hagiografik ve kilise edebiyatına dair pek çok eser ilk kez kaleme alınmıştır (Peradze, 2006: 115).

Kaynaklara göre, Erken Orta Çağ Gürcistan'ında (9. yüzyıla kadar) birlikte yaşama düzenine kıyasla münzevi özgürlük ve buna yakın olan lavra tipi organizasyonlar tercih edilmiştir (Peradze, 2006: 71). Bunun en büyük örneği, hagiografik literatürde “bu dünyadan uzaklaşmış” olanların çokluğunu vurgulayan metinlerde görülmektedir. Örneğin, *Gürcü İlarion'un Hayatı* adlı eserde, İlarion'un babasının inşa ettiği manastırda yaşamayı reddettiği ve “en ücra çöllerde”, David-Gareca'ya giderek diğer pek çok kişi gibi bir “mağarada” münzevi bir yaşam sürdüğü belirtilmektedir (Mtatzmindeli, 1967: 11). Ayrıca, dilde bolca bulunan “keşiş münzeviliği” ve buna özgü mekânlara ait terimler de bunu desteklemektedir. Bu durum, Şio-Mğvime ve David-Gareca gibi eski manastırların mimari yapısında da görülmektedir. Bu manastırlar başlangıçta, keşişlere kendi iradeleriyle izole yaşama fırsatı veren lavra tipi organizasyonlardır ve yalnızca hafta sonları toplu ibadet yapılabilir (Karsavin, 2012: 186). Şio-Mğvime'nin 11-12. yüzyıllara ait bir belgesinde manastır başrahibinin manastırı lavra olarak tanımlaması da bu görüşü desteklemektedir (Enukidze, 1984: 18).

1. Tao-Klarceti'de Manastır Geleneği

Gürcistan ile eş zamanlı olarak Tao-Klarceti'de de manastırcılık faaliyetlerinin ortaya çıktığı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. 5-6. yüzyıllarda keşişlerin asketik bir yaşam sürdüğü ve mağaralarda yaşadığı bilinmektedir. Bölgenin dağlık yapısının bu faaliyetler için uygun olması ve ilk dönemlerde bilhassa eğitim faaliyetlerinin (el yazması üretimi vd.) geri

planda tutulması manastır olgusunun geç tezahür etmesinin nedenleri olarak yorumlanmaktadır. Peradze'ye göre, erken keşişlik hareketlerinin ilk dönemlerinde yazı bilen keşişlerin sayısı azdır (Peradze, 2006: 28-30). Çünkü ebedî kurtuluş için gereken çaba yazı öğrenip öğretmek değil, ruhun manevi eğitimden geçmesidir. Bu eğitim, genellikle inzivaya çekilerek ya da bir manevi liderin taklit edilmesiyle elde ediliyordu. Bu nedenle, keşişlikte başından beri iki farklı tutum hâkimdi: Kutsal yazıları bilmek zorunluydu, ancak “diğer” kitaplar tehlikeli kabul ediliyordu, çünkü istemeden de olsa ruh için yararsız, yanıltıcı bilgiler içerebilirlerdi.¹

Bu nedenle, yeni keşişler kutsal yazıları ve ilahileri sözlü olarak, otoriter bir liderin “dinlemesiyle” öğrenmek zorundaydılar. Erken dönem Yunan hagiografisinin kahramanları, dış bilgeliğe (haricî bilgelik) asla bulaşmadıkları için genellikle övülürdü.² Hristiyan literatüründe “dış bilgelik”, “ilahi bilgeliğe” karşı çıkmaktadır (Kazdhan, 1973: 45). Ancak bu terim hem Antik Çağ’ın putperest bilgeliğini hem de sapkın öğretilerini ya da teolojik olmayan “doğal” bilgiyi (bilimsel bilgi) kapsamaktaydı (Siradze, 1975: 234).

Gürcü keşiş ve rahiplerin ne düzeyde eğitim aldıkları hakkında çok sınırlı bilgi olmakla birlikte, *Aziz Grigol Khandzteli'nin Hayatı* adlı el yazmasından bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Tao-Klarceti'nin manastır geleneği Grigol Khandzteli (759-861) tarafından başlatılmıştır (İngoroqva, 1954: 15).

Merçule'nin aktardığına göre Aziz Grigol kısa süre içerisinde Mezmurları ezberlemiş, sekiz farklı tonda ilahiyi, kilise öğretilerini, Gürcü dilindeki tüm yazılı öğretileri ve diğer kutsal kitapları öğrenmiştir (İngoroqva, 1954: 55). Burada Aziz Grigol'un eğitim materyalini eleştirel bir şekilde seçtiği görülmektedir. Grigol yabancı diller öğrenmiş, dış bilgelikle de ilgilenmiş, ancak ona eleştirel yaklaşmış ve eleştirmiştir. Yani dış dünyanın bilgeliğiyle alay etmiştir. Grigol'e bir piskoposluk makamı teklif edilmesi ve o dönemin

¹ Patristik anlatılarda birçok örnek, ruhun kurtuluşu için öğrencilerine kitap okumaktan ziyade “faydalı işler” (başkalarına yardım) yapmayı tavsiye eden öğretmenleri göstermektedir. Örneğin, bir hikâyeye göre, üç “iyi kitabı” olan Peder Tevdore, Peder Makari'ye sorar: Kitapları kendime ve kardeşlerime bırakmam mı, yoksa onları satıp elde edilen geliri yoksullara dağıtmam mı daha iyidir? Öğretmen şöyle cevap verir: “Sözler iyidir, ama işler daha iyidir.” Bkz. Khutsesmonazeni, 2014: 280-281.

² Rahip Teofani'nin aktardığı kayıttaki dış bilgeliğe ve okumaya yönelik olarak verilen şu pasaj oldukça dikkat çekicidir: “Kadını hücrene alma ve gizli bir kitabı okuma; ikonlarla ilgili konuları araştırma, çünkü her ne kadar bu sapkınlık olmasa da kötü bir arayış seni sıkıntıya sokabilir. Zira kutsal iş, yaratılmış olan herkes için tamamen mütevazılıkla yerine getirilmelidir.” Bkz. Khutsesmonazeni, 2014: 508.

kriterlerine göre eğitiminin bu görev için mükemmel sayıldığı bilinmektedir. Eğitim içeriği açısından onun bilgisi yeni başlayan bir keşişin ihtiyaç duyduğu temel bilgileri bile aşmıştır. Erken Orta Çağ'da Bizans'ta bile, dinî bir unvan için geniş bir eğitim şart değildi. 787 tarihli VII. Ekümenik Konsil'in ikinci kararına göre, bir piskoposun bile yalnızca Mezmurlar'ı eksiksiz bilmesi yeterli görülmekteydi (Price, 2018: 611). Yazar ayrıca özellikle Grigol'un birçok dil öğrendiğini vurgular. Oysa Bizans okullarında yabancı dil öğretimi de gerekli görülmezdi. Buradan anlaşıldığı üzere Gürcü manastırlarının baş rahipleri oldukça donanımlı bir eğitime sahipti ve keşişlerini bu bilgi dairesi etrafında "dış etkensiz" olarak yetiştiriyordu. Ayrıca sözü edilen keşiş Tao-Klarceti'nin en büyük keşişlerinden biri olması nedeniyle de oldukça önem taşımaktadır. Ancak Grigol Khandzteli'nin durumu, diğer Gürcü keşişler için genelleştirilemez, çünkü Grigol, dönemin Gürcistan koşullarında en iyi eğitimi alabileceği bir ortam olan Kartli Eristavi Nerse'nin sarayında yetişmiştir (İngoroqva, 1954: 62-65).

Okuryazarlığı özellikle gerektirmeyen bu yaşam tarzı erken dönem asketiklerin hayatına büyük benzerlik gösteren bir hayat tarzıdır. Ayrıca, Grigol'un Klarceti'ye vardığı dönemde, Opiza'nın bu bölgede faaliyet gösteren tek manastır olduğu da bilinmektedir (Brosset, 2003: 143). Opiza, anlaşıldığı üzere, karma bir lavra tipi manastırdı ve manastırın çekirdeğinden ayrı bir şekilde, çevresinde *anahoret* keşişlerin de yaşadığı bir yerdi. Grigol ve onun müritleri burada kalmayı seçerek ve "yoğun manastır çabasıyla" iki yıl geçirmişlerdir. Bu süre zarfında, onların "çöldeki bu geniş alanda yalnız yaşamayı öğrenmiş oldukları" anlatılmaktadır (İngoroqva, 1954: 128). Bu alanda, yeşillik ve meyvelerle beslenen, bazıları az miktarda ekmekle yetinen, kimilerinin adı bilinen ve kimileri ise gizli yaşayan keşişler bulunmaktaydı. Anahoretik ve asketik yaşamın gerçek bir savunucusu olarak bilinen Keşiş Khuedios'un genç keşişlere öğüdü "manastırcılık" algısının nasıl olması gerektiğini göstermektedir. Aziz Grigol tarafından kurulan Khandzta manastırında yaşamış olan Keşiş Khuedios genç keşişlerden "Gelenlerden, huzurunu bozmamalarını ve ölünceye kadar kardeşliğin genişletilmesinden kaçınmalarını" öğütlemiştir (Abuladze, 1963: 255, 264). Yukarıda bahsedilen olaylar, yalnız yaşamın ve bununla bağlantılı keşiş erdemlerinin bu dönemde hâlâ canlı ve çekici bir özelliğe sahip olduğunu bizlere kanıtlamaktadır. Bu nedenle Merçule, başlangıçta Grigol'un de yalnız yaşamak istediğini, çünkü melekvarî bir hayatın yalnızlıkta sürdürülebileceğini bildiğini söylemektedir (İngoroqva, 1954: 248). Aziz Grigol'un kiliseleri inşa ederken bile temelde toplu ibadetin yapıldığı kiliselere karşı mesafeli olduğu Şatberdi Manastırı'nın inşa sürecindeki

dualarıyla tespit edilebilmektedir. Aziz Grigol duaya Mezmur'un şu sözleriyle başlar: "Eğer Rab evi inşa etmezse, onu inşa edenler boşuna çalışır" (Mezmur 127:1) ve şöyle devam eder: "Şimdi, ya Rab, kulakların dualarımın sesine açık olsun ve bu yeri lütfunla kutsasın; bu manastırı kutsalın sığınma yeri ve senin sakinlerin için bir konut olarak inşa et." (Abuladze, 1963: 263). Burada, Hristiyanlık içinde ikonoklazm ile ikonodulizm arasındaki keskin çatışmayı da hatırlamamız gerekmektedir. Bu çatışma, İslam'ın yükselişiyle birlikte "yeni şehitlik" ve Hristiyan asketizminin yeni bir alana geçmesine zemin hazırlamıştır (Çelidze, 1991: 211).

Başlangıçta Grigol ve onun yoldaşları, Merçule'nin anlattığına göre Khandzta'da ahşap bir kilisenin yanında birer hücre inşa etmişler ve bu hücrelerde münzevi bir şekilde keşişlik hayatını sürdürmüşlerdir (İngoroqva, 1954: 256). Bu bilgiye dayanarak, Grigol ve onun müritlerinin asketik olarak kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak zamanla, Khandzta'ya birçok müridin gelmesinden sonra Grigol, *koinobitik*³ bir organizasyona geçiş yapmıştır. Merçule, Grigol'un başlangıçtaki tercihindan neden vazgeçtiği konusunda bir şey söylememektedir. Bu soru önemlidir, çünkü manastır (koinobitik) yaşam tarzına geçiş, münzevi özgür yaşam biçimini kökten değiştirmiştir. Bu, keşişlerin örgütlü bir faaliyet düzenine geçmelerini gerektirmiş, onları iş bölümü, çeşitli fiziksel ve zihinsel işlerin yanı sıra sözde *keşiş el sanatları* yapmaya zorlamıştır. Ancak manastırdaki çalışma, kendi başına bir amaç olarak görülmemiştir; o da sessiz bir itaat ve dua eşliğinde gerçekleştirilmesi gereken bir Tanrı hizmeti olarak değerlendirilmiştir (Karsavin, 2012: 180). Aynı şekilde, hat sanatı ve el yazması eserlerin kopyalanması ve hazırlanması da bir tür "el sanatı" olarak kabul edilmiştir (Tseradze, 2001: 158). Elbette, Grigol tarafından kurulan manastırlarda da zihinsel ve bedensel güç gerektiren işlere, özellikle de yazı faaliyetlerine dayalı bir çalışma düzeni benimsenmiştir. Grigol Khandzteli'nin kararını hangi koşulların etkilediği sorusunun cevabı, ancak o dönemin siyasi ve kültürel bağlamında aranmalıdır. Bu noktada ise öncelikle Grigol'un kültürel kimliği göz önünde bulundurulmalıdır; bu kimlik, onun Kartli'nin en üst aristokrasisine mensup olması, buna uygun bir eğitim ve yetiştirme sürecinden geçmesi, geniş bir kültürel perspektife sahip olması ve yüksek sosyal sorumluluk bilinci ile ilgilidir. Aynı zamanda Grigol, liderlik

³ Sur duvarları içerisinde, kuralları olan, görev tanımlamaları yapılmış olan ve ekonomik anlamda gücü olan manastır yaşam formunu temsil etmek için bu terim kullanılmaktadır (Tiryaki, 2007: 58-63).

konusunda üstün niteliklere sahiptir: yetenek, disiplin, sarsılmaz bir irade ve hedefe ulaşma azmi. Bu özellikleri, ona manastır inşaatlarını organize etme ve kardeşleri kendine çekme imkânı sağlamıştır (İngoroqva, 1954: 72-75).

Tüm bunlara ek olarak, Grigol Khandzteli ve onun ilk fikir arkadaşlarının Tao-Klarceti'ye gitmelerinin, 8. yüzyılın ikinci yarısında Kartli'de Arapların hâkimiyetinin ağırlaşması ve sık sık yaşanan savaşlar nedeniyle Güneybatı Gürcistan'a yönelen büyük göç dalgasıyla bağlantılı olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır (Brosset, 2003: 223-232; Subaşı, 2012: 2330-2341). Buna, Grigol'un büyüdüğü Kartli Eristavlarının ailelerinin baskı altına alınması, kilisenin zayıflaması, dinî sarsıntılar ve Ioane Sabanidze'nin etkileyici bir şekilde anlattığı genel psikolojik atmosfer eşlik etmiştir (Abuladze, 1963: 201). Böyle bir durumda, Grigol münzevi keşişlik için, Arapların baskısının nispeten daha az hissedildiği ve Bizans manastır hayatının etkisinin güçlü olduğu Klarceti bölgesini seçmiştir. Tüm bu koşulların, Aziz Grigol Khandzteli'yi bireysel kurtuluş yolunu terk ederek daha fazla manevi enerji ve coşku barındıran manastır yaşam tarzını benimsemeye yönlendirdiği düşünülebilir. Gürcistan'ın farklı bölgelerinden bu tarafa, manastır yaşamına katılmak isteyenlerin yeni dalgaları akın etmiş ve bu durum, manastır inşaatlarına daha önce görülmemiş bir hız kazandırmıştır.

Manastırların inşasıyla ilgili maddi zorlukların üstesinden gelmek için Aziz Grigol, yerel aristokrasiyle (Daphançuli Ailesi) ve Tao-Klarceti'nin yönetici hanedanıyla iletişime geçmiştir (Abuladze, 1963: 260). Ruhani liderler ile aristokratlar arasındaki bu bağ, kısa sürede karşılıklı faydaya dayalı bir iş birliğine dönüşmüştür. Bu iş birliğinde “ruhani iyilik” keşişlere, “maddi iyilik” ise elit tabakaya sunulmuştur. Bununla birlikte, keşişler, yaptıkları seçimin ülkenin ruhani uyanışı açısından taşıdığı büyük önemin farkında olarak ve zaman zaman bu üstünlük duygusuyla kral ve prenslere hatırlatmalarda bulunmuşlardır (Abuladze, 1963: 269-274). Zamanla onların ortak çabalarıyla “Yeni Kartli” ortaya çıkmış ve bu bölge 9-11. yüzyıllarda Gürcü Hristiyan kültürünün ana merkezi hâline gelmiştir (Siradze, 2006: 51; Repi, 2011: 63).

2. Tao-Klarceti'de El Yazması Geleneğinin Önemi

Manastırların çoğalması, yazılı kültürün gelişimini beraberinde getirmiştir. Çünkü manastırların kurulması, keşişlik yaşamının yazılı nizamını (tipikon) oluşturmayı ve onun uygulanmasını, diğer ibadet kitaplarının öncelikle Kutsal Yazıların çoğaltılıp öğretilmesini zorunlu kılmıştır. Manastır uygulamaları, sözlü bilgiden yazılı bilgiye geçişi teşvik

etmiştir. Böylece okuma ve yazma bilgisi zorunlu hale gelmiş, keşişler kutsal yazıları ve sözde ruhsal fayda sağlayan kitapları (homiletik ve asketik-patristik edebiyat vb.) kendileri okuyabilmişlerdir (Tseradze, 2001: 153, 158). Kitaplara artan talebi karşılamak için Tao-Klarceti'deki her büyük manastır kendi kütüphanesini kurmak için çabalamıştır. Bu çaba el yazmalarının üretildiği *scriptorium*ları⁴ (yazı atölyesi) ortaya çıkarmıştır. Buralarda kitap üretimine dair bir döngü de oluşmuştur: çeviri-düzenleme, redaksiyon, kopyalama, ciltleme, minyatür üretimi vd.

El yazmalarının kopyalanmasının yanı sıra, manastırlarda kopyalanacak materyalin seçimi yapılarak bugünkü anlamıyla filolojik araştırmalar yürütülmüştür. Tao-Klarceti'nin *scriptorium*larında üretilen el yazmaları; kaligrafilere, sanatsal ve teknik süsleme yöntemleriyle Gürcü el yazması geleneğinin öncüsü olmuştur. *Scriptorium*ların yanı sıra, manastırların yanında büyük ya da küçük kütüphaneler oluşturulmuştur. Örneğin, yeni kurulan Şatberdi Manastırı'nda küçük bir kütüphane kurulmuştur: burada Grigol Khandzteli, rahip olarak İlarion'u bırakmıştır. İlarion, yanında Kudüs'ten getirilen el yazmaları bulunduruyordu; bunlara Grigol'un yolculuklarında yanında getirdiği kitaplar da eklenmiştir (Abuladze, 1963: 264). Kütüphanelerin yanı sıra keşişlerin inzivaya çekildiği hücrelerde bireysel olarak muhafaza ettikleri ve kendilerinin estetik kaygı gözetilmeden kullanıma dönük çoğalttıkları “ruhsal fayda sağlayan” asketik kitaplar⁵ ortaya çıkmıştır.

Manastır yaşam tarzı, Tao-Klarceti'deki keşişlerin münzevi yaşam arzusunu önemli ölçüde azaltmış ve gelişim yönlerini köklü bir şekilde

⁴ Takaişvili'nin gözlemlerine göre her manastırın yanında, geleceğin keşişlerinin eğitildiği seminer odaları-*scriptorium*lar bulunuyordu. Oşki'nin planını tanımlarken, ayrı duran kare biçimli kemerli bir yapıyı tarif eder ve bunun benzerlerinin Tao-Klarceti'deki neredeyse tüm büyük kilise-manastırlarda (Opiza, Khantsta, Ottha Kilisesi, Bertha) bulunduğunu belirtir. Ona göre, bu tür yapılar çok işlevli bir amaca sahip olmalıydı. Bu binalarda keşişlerin yemekhanesi, toplanma alanı, seminer-okul, kitaplık ve *scriptorium* bulunmalıydı (Takaişvili, 2016: 332-334, 424-428). Manastırların yanında keşfedilen yardımcı yapı kalıntıları hakkında benzer bir görüş W. Djobadze tarafından da dile getirilmiştir (Djobadze, 1992: 31, 37, 52).

⁵ Pateriklerden keşişlerin hücrelerinde özel kullanım için sakladıkları, genellikle kendileri tarafından kopyalanmış olan litürjik olmayan kitaplar açıkça görülmektedir: “...ve ben de babam, kendim için eski ve yeni kitaplar yazdırdım... ve sen de kardeşim, kayan kitaplarla dolduruyorsun...”. (Khutsesmonazeni, 2014: 423, 443, 500, 653). Bu tür kitaplar, genellikle hagiografik, homiletik, apokrif, asketik veya karma koleksiyonlardan oluşuyordu. Bu koleksiyonlar, bilimsel literatürde “menologya dışı” veya “kelliyotik” koleksiyonlar olarak adlandırılmaktadır (Tseradze, 1999: 88-109).

değiştirmiştir. Manastır yaşamında kitap giderek daha önemli bir yer edinmiştir. Görünüşe göre manastır keşişleri, Gürcistan'da mevcut olan eski el yazmalarını bir araya getirmiştir. Bunu, Tao-Klarceti'deki *Mravaltavi* (çok yönlü dualar ve metinler içeren litürjik koleksiyonlar) malzemeleri kanıtlamaktadır; bu metinlerin büyük bir kısmı, Gürcüceye çok daha önce çevrilmiş ve daha sonra Tao-Klarceti'ye getirilerek kopyalanmaya devam etmiştir.

Tao-Klarceti manastırları arasında sıkı bir edebi iş birliği de bulunduğu el yazmalarındaki kolofonlardan (notlar) anlaşılmaktadır. Her ne kadar Tao-Klarceti Prensliği ortak bir siyasi merkezden yönetilmeyip, toprakları Bagrathlı hanedanının farklı kolları arasında bölünmüş olsa da *kilise alanı* yine de bir bütün olarak algılanmaktadır. Tao-Klarceti'nin keşişleri, el yazmalarının temini ve çoğaltılması konusunda birbirleri arasında dayanışma içerisinde olmuşlardır.

El yazmalarının kolofonlarından, kopyacı-yazarların sürekli olarak hareket halinde oldukları, bir manastırdan başka bir manastıra geçerek çeşitli kütüphanelerde gerekli ana metinleri aradıkları anlaşılmaktadır (Abuladze, 1963: 266). Öyle durumlar mevcuttur ki, bir manastırın kopyacı-yazarı, aylarca, hatta yıllarca başka bir manastırın *scriptoriumunda* (yazıhane) çalışmıştır, üstelik bu manastır, seçilen yerin hangi yerel yöneticinin sınırları içinde olduğuna bakılmaksızın seçilmiştir. Keşişlerin bu tür dayanışma işaretleri, bir manastır mensubunun, başka bir manastır için özel olarak el yazması hazırlayıp bağışladığını belirten el yazması kolofonlarında da görülmektedir (Abuladze, 1963: 266-267).

Tao-Klarceti'nin çevirmen-yazar keşişlerinin edebi ilgileri, o dönemde Gürcü Kilisesi'nin ihtiyaçlarına uyum sağlamış ve çoğunlukla litürjik repertuarla sınırlı kalmıştır. Tao-Klarceti el yazmaları, Eski ve Yeni Ahit metinlerini, ilahiyatla ilgili (hinnografi), vaaz (homiletik), kilise babaları yazıları (patristik) ve azizlerin hayat hikayelerine (hagiografik) dair materyalleri içermektedir.

Genel olarak, Tao-Klarceti el yazmalarının içerik yapısı ve onlara eşlik eden kolofonlar, bilgin keşişlerin çalışmalarının yönelimlerini oldukça net bir şekilde göstermektedir. Bu keşişler, yukarıda bahsedilen türlerin sınırları içinde kalmış, yeni metinler çevirmiş, eski çevirileri geliştirmiş, manastır-okuma repertuarını genişletmiş ve bunları Gürcü hagiografik materyalleriyle desteklemişlerdir. Bu hagiografik metinler, Gürcü halkının büyüyen ulusal-dinî bilincini beslemiştir. Ancak, Tao-Klarceti için henüz tematik ve türsel

çeşitlilikten söz etmek erkendir. Bu çeşitlilik, o dönemde Bizans edebiyatında görülen bir özellik olmasına rağmen, Tao-Klarceti'nin edebi faaliyetlerinde bu tür yönlülük⁶ gözlemlenmemektedir. Onların çalışmaları daha çok belirli litürjik ve teolojik ihtiyaçlara hizmet etmek üzere odaklanmıştır. Tao-Klarceti'nin yazılı mirasının içerik yönü böyleyken, çeviri tekniğine gelince, çeviri yöntemlerinin çeşitliliği ve kopyacı-editörlerin materyale yaklaşımındaki farklılıklar dikkat çekmektedir. Bu durum, aynı metnin – hatta İncil kitapları da dahil olmak üzere – birden fazla redaksiyon versiyonunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra, Tao-Klarceti'nin bilgin çevrelerinde, Gürcü dilinin Yunan diliyle kıyaslandığında yetersizliği ve ifade araçlarının sınırlılığı düşüncesi olgunlaşmıştır. Bu algı, burada yaşayan keşişlerin çeviri kültürünün daha yüksek bir aşamaya geçişine hazırlık yapmalarını sağlamıştır (Doborjginidze, 2012: 40). Bu tür bir eleştirel yaklaşım, çeviri yöntemlerini ve dilin kapasitesini geliştirme ihtiyacını doğurmuş, bu da Gürcü edebiyatında çeviriye dayalı daha sofistike ve özgün bir kültürün temellerini atmıştır.

Tao-Klarceti'nin edebi üretiminin zenginleşmesinde, buradaki manastırların yabancı manastır merkezleriyle (Sabatsminda, Athos, Olympos, Kudüs, Sina, Kara Dağ) kurduğu temasların özel bir önemi bulunmaktadır. Kudüs Kutsal Haç ve Aziz Sabatsminda Manastırları, Grigol'un liderlik döneminden itibaren, onun öğrencileri tarafından sık sık ziyaret edilip örnek alınan merkezler olmuştur. Örneğin, Sabatsminda Manastırı'nın tipikonunu (vakfiye) Aziz Grigol'e Kudüs'e giden bir dostu getirmiştir (Abuladze, 1963: 265). Grigol'ün öğrencilerinden biri olan Makari Leteteli, 864 yılında Sabatsminda'da ünlü *Sinuri Mravaltavi* (Jer. 2; N/Sin.50) adlı el yazmasını kopyalamış ve daha sonra Sina Dağı'ndaki bir manastıra bağışlamıştır (Abuladze, 1963: 302). Grigol'ün diğer bir öğrencisi

⁶ Erken Orta Çağ Bizans teolojisi, birkaç yüzyıl boyunca Bizans eğitimi ve felsefi düşüncesinin yükselen gelişimini şekillendiren *Maksimós Homologetes* (İtirafçı Maksim), İoannes Damaskenos (Şamlı Yuhanna), Patrik Fotios, Simeon Yeni Teolog gibi düşünürlerle zenginleşmiştir (Balthasar, 2003; Louth, 2002). Gürcistan'da Bizans'ın felsefi ve bilimsel düşüncesine olan ilgi ise aşamalı olarak olgunlaşmıştır. Bu süreç, önce Athos'taki Gürcülerle, sonra Antakya Okulu'ndaki Gürcü bilim insanları ve çevirmenlerle, en nihayetinde ise Petritsoni (Bachkovo) ve Konstantinopolis edebi okullarının temsilcilerinin planlı ve sistematik bilimsel-edebi çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu çerçevede Tao-Klarceti manastırlarındaki edebi süreçleri değerlendirecek olursak, onların çağdaş Bizans'a kıyasla geri kaldığını ve öncelikle kilisenin pratik ihtiyaçlarına hizmet ettiğini söylemek mümkündür (Doborjginidze, 2012: 26-42).

olan Atskuri Piskoposu Eprem ise Kudüs Patriği'nden, kutsal yağın ayin yapılacak manastırda hazırlanması için izin almıştır (Abuladze, 1963: 290). Bu dönemde Konstantinopolis ile episodik bağlantılar da başlamıştır. İlk olarak Grigol Khandzteli, Konstantinopolis'e giderek oradaki manastır yaşam tarzlarını tanımış ve bunları Khandzta Manastırı'nın *tipikonunu* hazırlarken dikkate almıştır. 10. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren ise Olympos ve Athos ile düzenli bağlantılar kurulmaya başlanmıştır (Abuladze, 1963: 302-305).

Yabancı merkezlerle temaslara, Tao-Klarceti keşişlerinin edebi zevkleri üzerinde büyük bir etki bırakmış ve bu, çevirmenlerin çalışmalarına açıkça yansımıştır. Onlar, özellikle Kudüs'ten Konstantinopolis'e geçiş yapan litürjik uygulamalardaki her türlü değişime hızla uyum sağlamışlardır (takvim döngülerindeki değişiklikler, gündüz-gece ibadetlerinin uygulamaya konulması, ilahilerde yeni şiirsel formların yerleşmesi vb.). Bu değişimlerin sonucu olarak, Tao-Klarceti manastırlarında kendine yer bulan yeni çeviriler ortaya çıkmıştır. 9-10. yüzyıllarda, Tao-Klarceti, Gürcistan'da yoğun bir edebi sürecin yaşandığı tek bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu manastırlarda derlenen koleksiyonlarda, 5-8. yüzyıllara ait daha eski yazılı mirasın da korunduğu görülmektedir. Tao-Klarceti'nin hattatları, bu mirasın bir kısmını olduğu gibi bırakırken, bir kısmını çağdaş litürjik kurallar ve dil normlarına uygun şekilde yeniden işlemişlerdir. Bu nedenle, Tao-Klarceti çevirileri, editöryal açıdan homojen değildir. Ayrıca dikkate alınması gereken bir diğer nokta da şudur: Tao-Klarceti manastırlarında; eğitim, el yazmalarının çeviri-düzenleme-kopyalama süreçleri ve özgün eser yaratımı, keşişlerin birlikte yaşama (manevi eğitim) sisteminin ayrılmaz unsurları olarak birbiriyle iç içe geçmiştir. Bu paralel süreçler hem bireysel hem de toplu keşiş yaşamının tamamlayıcı unsurlar olarak birbirini beslemiştir.

Bizans dünyasıyla yakın ilişkiler, Tao-Klarceti keşişlerini sürekli olarak yeni zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Bu durum, onların daha fazla çaba ve enerji harcayarak Bizans eğitimini ve edebiyatını Gürcü diline aktarmasıyla sonuçlanmıştır. Bilindiği gibi, dönemin Bizanslı (Yunan) keşişleri, Athos ve Kara Dağ'daki Gürcü keşişlere oldukça düşmanca davranmış, onlara eğitimsizlik ve sapkınlık suçlamalarında bulunmuşlardır (Abuladze, 1967: 72). Bu tür zorluklar, Gürcü keşişleri sadece Bizans kültürünü benimsemekle kalmayıp, aynı zamanda kendi ulusal kimliklerini ve dillerini korumak için daha yoğun bir şekilde çalışmaya teşvik etmiştir. Bizans ile olan bu etkileşim, Gürcü manastırlarının hem teolojik hem de

kültürel anlamda daha zengin ve kapsamlı bir edebi üretim sürecine girmesine olanak tanımıştır.

Bizans kültürüne yönelik bu iki yönlü tutumun bir yansıması olarak, 10. yüzyılın ikinci yarısında yurt dışında (Sina, Athos ve daha sonra Antakya'da) faaliyet gösteren Gürcülerin ifadelerini değerlendirmek gerekmektedir. Bu ifadeler, bir yandan Gürcistan'ın "kitaplardan yoksunluğu" konusundaki eleştirileri içerirken, diğer yandan aynı durumun diğer yüzü olarak, Gürcü dilinin *mesiyanik* bir misyona sahip olduğuna dair abartılı fikirleri dile getirmişlerdir (Abuladze, 1967: 61). Bu çelişkili yaklaşımlar, hem Gürcü kültürünün Bizans karşısında algıladığı eksikliklerini telafi etme çabasını hem de kendi diline ve edebi mirasına atfedilen yüksek anlamı yansıtmaktadır. Gürcü keşişler için bu hem eksiklerin farkında olmayı hem de kendi kültürlerine ve dillerine daha derin bir bağlılık geliştirmeyi ifade etmektedir. Yukarıda belirtilen koşullar, Gürcü bilgin keşişlerini, Yunancadan daha tutarlı, amaçlı ve detaylı çeviriler yapmaya teşvik etmiştir. Bu çeviriler hem daha doğru hem de türsel açıdan daha çeşitli olmalıdır. Aynı zamanda, Yunanca kavram ve terimlere uygun Gürcü karşılıkların belirlenmesi de bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu çaba, yalnızca Gürcü dilinin zenginleştirilmesi ve geliştirilmesi değil, aynı zamanda ulusal bir teolojik ve edebi terminolojinin oluşturulması açısından da kritik bir adım olmuştur. Gürcü keşişler, Bizans kültüründen aldıkları ilhamla, kendi dil ve kültürlerini daha yüksek bir seviyeye taşımayı amaçlamışlardır (Doborjginidze, 2012: 26-32). Bütün bu süreç, Gürcü diline daha fazla işlevsel imkanlar ve ifade araçları kazandırmıştır. Bu, Tao-Klarceti'nin bilgin keşiş çevrelerinde başlayan en yüksek siyasi ve dinî figürler (David Kurapalati ve Çordvaneli ailesinin önemli üyeleri gibi) tarafından desteklenen büyük bir kültürel süreci de beraberinde getirmiştir.

Sonuç

Gürcü yazılı mirasının araştırma sonuçları ve genel olarak el yazması kitap sanatına dair bugüne kadar elde edilen bilimsel bilgi, Tao-Klarceti'deki yazı geleneğinin temel eğilimlerini kısmen belirlemeye olanak tanımaktadır. Bugüne kadar tespit edilen Tao-Klarceti kökenli el yazmalarının sayısı 70'i bulmaktadır. Bu sayı, yüzeysel olarak değerlendirildiğinde Sina ve Kudüs koleksiyonlarına kıyasla çok büyük görünmese de Gürcü yazı geleneğinin oluşumu açısından özel bir dikkat gerektirmektedir. Tao-Klarceti'deki scriptoriumlarda, kuruluşlarından itibaren Gürcü yazı kültürünü 11-13. yüzyılların tematik ve türsel açıdan çeşitlilik içeren, sanatsal olarak kusursuz

kodekslerine ulaştıran temel eğilimlerde kendini göstermiştir. Ancak, tüm Tao-Klarceti el yazmaları, yazı geleneğinin belirleyici aşamalarını temsil eden örnekler değildir. Bu bağlamda özellikle 9-10. yüzyıllara ait el yazmaları dikkat çekmektedir; bu eserlerde Tao-Klarceti'nin manastır merkezlerinde süregiden edebi ve sanatsal süreçler ile kitapların süsleme stilleri daha net bir şekilde görülmektedir. Bu döneme ait el yazmalarında yer alan tematik ve içeriksel çeşitlilik, kullanılan edebi kaynaklar ve çeviri yöntemlerine dayanarak, Tao-Klarceti'nin manastır merkezlerinin, Doğu'nun Hristiyan halklarının yazı merkezleri gibi, öncelikle Kudüs yazı geleneğiyle beslendiği söylenebilir. Ancak aynı zamanda bu merkezlerin gelişim yönelimi "Batı" (Konstantinopolis, Athos) geleneğine doğrudur. Bu dönemin Tao-Klarceti manastırlarında, Gürcü kilise edebiyatının gelişiminde dönüm noktası kabul edilen özgün hagiografya ve hymnografi örnekleri de oluşturulmuştur. Bu eserler, Gürcü edebi mirasında hem tematik hem de estetik açıdan önemli bir yere sahiptir.

Sonuç olarak Tao-Klarceti'nin keşifleri, Gürcü edebi dilinin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır. Burada oluşturulan dil normları, kavramlar, kelime hazinesi ve deyimler, yeni birleşen Gürcistan'da kilise ibadetine, teolojiye, bilimsel bilgiye, devlet diplomatik yazışmalarına, tarih yazımına, hukuka, sanata ve doğa bilimlerine temel olmuştur. Bu dilin temelleri sayesinde, o dönemin Gürcistan'ında kabilevi ve bölgesel sınırlar aşılmış, ortak bir Gürcü ulusal ve dinî birlik inşa edilmiştir. Bu birlik, dinamik bir gelişim süreciyle önümüzdeki üç yüzyıl boyunca Gürcistan'ın hem siyasi hem de kültürel hayatını şekillendirmiştir. Tao-Klarceti'nin mirası, Gürcistan'ın edebi ve kültürel kimliğinin oluşturulmasında belirleyici bir rol oynamış ve ulusal bütünlüğün sağlam bir dayanağı olmuştur.

KAYNAKÇA

- ABULADZE, İlia (1963), *Dzveli Kartuli Agiograpiuli Literaturis Dzeglebi I*, Metsniereba, Tbilisi.
- ABULADZE, İlia (1967), *Dzveli Kartuli Agiograpiuli Literaturis Dzeglebi II*, Metsniereba, Tbilisi.
- BALTHASAR, Hans Urs (2003), *Cosmic Liturgy: The Universe According to Maximus The Confessor*, Ignatus Press, San Francisco.
- BROWN, Peter (1988), *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, Columbia University Press, United Kingdom.

- CHITTY, Derwas James (1966), *The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism Under the Christian Empire*, Blackwell, United Kingdom.
- ÇELİDZE, Eduard (1991), “Rodis Daitzera Serapion Zarzmelis Tskhovreba?”, *Sağvtismetqvelo Krebuli*, 1, 192-220.
- DOBORJGİNİDZE, Nino (2012), *Lingvistur-Hermeneytikuli Metatekstebi. Praktikuli Gramatika da Hermeneytika XI-XIII Saukuneebis Kartul Tzqaroebsi*, İlias Universitetis Gamomtsemloba, Tbilisi.
- DJOBADZE, Wahtang (1992), *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Savset'i*, F. Steiner, Michigan.
- ENUKİDZE, Tina (1984), *Kartuli İstoriuli Sabutebis Koepusi*, Metsniereba, Tbilisi.
- GABİDZAŞVİLİ, Enriko (2016), “Kartuli Originaluri Asketikur-Mistikuri Mtzerloba”, Ed. Stephan Kalaicişvili, *Narkvevebi Dzveli Kartuli Sasuliero Mtzerlobis İstoriidan III*, Metsniereba, Tbilisi, 389-396.
- İNGOROQVA, Pavle (1954), *Giorgi Merçule*, Metsniereba, Tbilisi.
- KARSAVIN, Lev (2012), *Monaşetstvo v Sredhiye Veka*, Lomonosov, Moskva.
- KAZDHAN, Alexander Petrovich (1973), *Kniga i Pisatel v Vizantii*, Nauka, Moskva.
- Kutsal Kitap: Yeni Dünya Çevirisi* (2019), Yehova Şahitleri, İstanbul.
- KHUTSESMONAZENİ, Teofani (2014), *Mamata Stzavlani da Tkhrobani, Şua Saukuneebis Dzveli Kartuli Targmanebi, Khelnatzerta Erovnuli Tsentri*, Tbilisi.
- LOUTH, Andrew (2002), *St. John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, Oxford University Press, Oxford.
- MATİTAŞVİLİ, Şota (2017), *Kartuli Bermonazvnobis İstoria*, Meridiani, Tbilisi.
- PERADZE, Grigol (2006), *Bermonazvnobis Dasatzqisi Sakartveloşi*, Neker, Tbilisi.
- PRICE, Richard (2018), *The Acts of Second Council of Nicaea (787) II*, Liverpool University Press, Liverpool.
- REPI, Serapion (2011), *Kavkasia da Meore Bizantiuri Tanamegobrobiis Şekmna*, Logosi, Tbilisi.
- SİRADZE, Revaz (1975), *Dzveli Kartuli Teoriul-Literaturuli Azrovnebis Sakitkhebi*, Metsniereba, Tbilisi.
- SİRADZE, Revaz (2006), *Ğvatzli Grigol Khandztelisa. Krebuli: Tzm. Grigol Khandzteli*, Gamomtsemloba Artanuji, Tbilisi.
- TAKAIŞVİLİ, Evktime (2016), *Tkhzulebani I*, Gamomtsemloba Artanuji, Tbilisi.
- TİRYAKİ, Ayça (2007), “Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XVI.2, 49-65.

Muhammed Enes CANÖZ

TSERADZE, Tinatin (1999), “Kartuli Kelioturi Tipis Krebulebi”, *Mravaltavi*, XVIII, 88-109.

TSERADZE, Tinatin (2001), “Samonastro Tskhovreba da Ganstzavla Kristianul Asketizaşı”, *Mravaltavi*, XIX, 139-161.